

Rijksinstituut voor Volksgezondheid
en Milieu
Ministerie van Volksgezondheid,
Welzijn en Sport

Seksuele en relationele vorming *in het primair onderwijs*

Aanvulling op de factsheet 'Seksuele en relationele vorming in het onderwijs. Een inventarisatie van ervaringen, behoeften en aanbod' (RIVM, 2019)

1. Inleiding

Inventarisatie primair onderwijs

Het ministerie van VWS heeft het RIVM gevraagd om te inventariseren wat de ervaringen en behoeften in het primair onderwijs (po) zijn op het gebied van seksuele en relationele vorming en hoe het landelijk aanbod daarop aansluit. Deze opdracht is een aanvulling op de inventarisatie binnen het voortgezet (speciaal) onderwijs (v(s)o) en middelbaar beroepsonderwijs (mbo) (zie de factsheet *'Seksuele en relationele vorming in het onderwijs. Een inventarisatie van behoeften, ervaringen en aanbod'* uit 2019¹). De resultaten uit beide inventarisaties zijn input voor het vervolg van het stimuleringsprogramma 'Seksuele en relationele vorming – Collectieve preventie van onbedoelde (tiener)zwangerschappen via het onderwijs'². Voor meer achtergrondinformatie over het programma verwijzen we naar de hierboven genoemde factsheet.

Uitvoering inventarisatie

Voor deze inventarisatie in het primair onderwijs is vooral informatie verzameld door gesprekken te voeren met leerkrachten van groep 6-8 en ouders van kinderen uit die groepen. De gesprekken vonden plaats op 13 scholen: 3 openbare scholen, 1 katholieke school, 3 reformatorische scholen, 3 (protestants-) christelijke scholen en 3 scholen voor speciaal (basis)onderwijs. In totaal spraken we met 17 leerkrachten en 11 ouders. De bezochte scholen zijn gelijk verspreid over stad, middelgrote gemeente en dorp. De informatie uit deze gesprekken is vergeleken met eerdere onderzoeken (zie Werkwijze en verantwoording). De inventarisatie is uitgevoerd in oktober en november 2019.

Overheidsbeleid en regelgeving voor seksuele vorming

Sinds eind 2012 is het primair onderwijs in Nederland verplicht aandacht te besteden aan een respectvolle omgang met seksualiteit en met diversiteit binnen de samenleving, waaronder seksuele diversiteit. Dit is opgenomen in kerndoel 38³. Scholen hebben ook de taak om te zorgen voor een sociaal veilig klimaat. Scholen zijn vrij om hier zelf invulling aan te geven. Het ministerie van OCW wil hiermee respectvol gedrag en seksuele weerbaarheid van leerlingen bevorderen, en tegelijkertijd (seksueel) grensoverschrijdend gedrag voorkomen.

2. Ervaringen en behoeften

Brede aandacht voor seksuele en relationele vorming

Alle bezochte scholen besteden aandacht aan seksuele en relationele vorming, maar de manier waarop ze dat doen verschilt. Dit komt overeen met een onderzoek van de Onderwijsinspectie⁴. De nadruk ligt op de relationele kant, zoals weerbaarheid, grenzen stellen en nee zeggen (hoe ga je met elkaar om). Dit start vaak al in de onderbouw. Deze onderwerpen raken ook het thema sociaal-emotionele ontwikkeling en het pedagogische klimaat waar scholen veel mee bezig zijn. De meeste leerkrachten vinden het wenselijk al vanaf de onderbouw te starten met seksuele en relationele vorming in de breedste zin van het woord. De (strengere) christelijke scholen doen dit veelal vanuit een christelijk gedachtegoed en leggen bijvoorbeeld het accent op seksualiteit als geschenk. Bij het speciaal onderwijs ligt de nadruk meer op weerbaarheid en grenzen stellen.

Sociale media in bovenbouw

Leerkrachten geven aan dat leerlingen in de bovenbouw steeds meer bezig zijn op hun telefoon. Leerlingen zijn veel met elkaar in contact via sociale media, groepsapps en online games. Leerkrachten hebben niet altijd zicht op wat er bijvoorbeeld op groepsapps speelt. Online weerbaarheid en risico's van sexting en loverboys zijn thema's waar ze leerlingen graag alert op willen maken, ook al speelt dit volgens de leerkrachten vaak nog niet op de school. Wel willen ze leerlingen bewust maken van de grote overgang naar het voortgezet onderwijs en hen op tijd mediawijs maken. Het belang van aandacht voor sociale media komt overeen met eerdere onderzoeken van Rutgers^{5,6}. Verder noemen leerkrachten dat als leerlingen informatie over seksualiteit opzoeken op hun telefoon of op internet, ze

vaak bij de verkeerde informatie uitkomen. Ook daar willen ze leerlingen bewust van maken.

“Ik vind het soms wel zorgwekkend wat ik hoor. Dat ze op chats of op Instagram worden benaderd door onbekende mensen met verkeerde bedoelingen. Dat neem ik ook altijd mee, maar daar doen ze dan lacherig over. Dat is in deze tijd echt een gevaar.”
(leerkracht)

Diverse lesmethoden

De ondervraagde scholen gebruiken verschillende lesmethoden voor seksuele en relationele vorming. Ze gebruiken onder andere Kriebels in je buik (regulier onderwijs), Wonderlijk gemaakt (methode vanuit christelijke levensvisie), filmpjes van School-tv (zoals Dokter Corrie en Liefdesplein), het voorlichtingsprogramma Lief, Lijf & Leven (speciaal onderwijs) of een zelfontwikkelde methode. Seksuele voorlichting komt ook terug bij het onderwerp biologie. Enkele scholen maken gebruik van gastlessen voor thema's als loverboys of mediawijsheid. Meerdere scholen gebruiken de Week van de Lentekriebels om aandacht aan het thema te besteden. Lesmethoden worden vaak pas enkele maanden na de start van het schooljaar ingezet. Er moet eerst een vertrouwensband in de klas zijn ontstaan om ermee aan de gang te gaan. Daarnaast noemen scholen dat ze lesmethoden op het gebied van welbevinden of sociale vaardigheden inzetten om het thema relaties en hoe je met elkaar omgaat bespreekbaar te maken.

“Puur een lessenserie zou ik afraden, je moet echt met ze in gesprek.”
(leerkracht)

Aandacht voor wat er speelt

De meeste leerkrachten geven aan dat ze – naast een lesmethode – het hele jaar door de actualiteit of wat er speelt, aangrijpen om aandacht te besteden aan seksuele en relationele vorming. Ze bespreken bijvoorbeeld een item uit het Jeugdjournaal, een voorval in de klas of op het schoolplein, of de komst van een nieuw broertje of zusje. Dit gebeurt dus ook al in de lagere groepen. Leerkrachten zeggen dat er in hun klas voldoende ruimte voor is omdat ze veel tijd samen doorbrengen. Voor leerkrachten die het lastig vinden om aan het thema te werken en zelf onderwerpen aan te snijden, biedt een doorlopende leerlijn of methode houvast. Leerkrachten vinden het wel wenselijk dat er ook buiten de methoden voldoende aandacht voor is.

“Veel gesprekken heb je tussen de bedrijven door. Als er iets gebeurt of er is ruzie. Dan heb je het over van: wat heb je nodig en wat vind je fijn, of waar loop je tegen aan? Als je duidelijk kunt zeggen wat je fijn vindt of niet, daar begint het mee.”
(leerkracht)

Taak van school en ouders

De leerkrachten vinden seksuele en relationele vorming vooral een taak van de ouders, maar vinden dat de school hierin ook een belangrijke taak heeft. Dit komt overeen met eerdere onderzoeken van Rutgers⁷. Niet alle leerlingen krijgen over dit onderwerp voldoende mee vanuit huis, bijvoorbeeld omdat er door een culturele of religieuze achtergrond een taboe op dit onderwerp ligt. Ook kan het zijn dat er thuis niet over wordt gesproken. Leerkrachten vinden het daarom een taak van de school om de kennis rond dit thema bij alle leerlingen gelijk te trekken. Een

leerkracht kan de leerlingen stimuleren om met hun ouders in gesprek te gaan over het thema. Andersom vinden ze het handig om te weten wat er thuis besproken is over het thema, zodat de leerkracht daarop kan inhaken. Idealiter is er sprake van een wisselwerking: school en ouders kunnen elkaar versterken bij het voeren van het gesprek over seksualiteit.

“Het is primair een taak van de ouders, maar je merkt dat ouders het soms lastig vinden erover te praten. Door vanuit school een voorzet te geven, komt thuis het gesprek makkelijker op gang.”
(leerkracht)

Wat vinden ouders?

Ouders vinden het prettig als de school het onderwerp behandelt. Ze willen graag dat de school hen op de hoogte houdt van wat wanneer aan bod komt. Ze krijgen ook graag een terugkoppeling van de lessen. Dit sluit aan bij bevindingen uit eerder onderzoek van Rutgers⁷. Ouders hebben voorkeur voor communicatie via een informatiebrief. Het helpt als in de lesmethode een element is ingebouwd waarbij leerlingen met ouders in gesprek moeten gaan over een thema.

Je hoort vaak wel vooraf wat er behandeld wordt in de les, maar achteraf hoor je niks. Dat zou een mooie aanvulling zijn, als je hoort hoe het door leerlingen is ontvangen.”
(ouder)

Het onderwerp leeft

Uit de gesprekken met leerkrachten blijkt dat leerlingen al veel bezig zijn met relaties en seksualiteit. In de onderbouw gaat dit vooral nog over de relationele kant, maar in de bovenbouw zijn leerlingen nieuwsgierig naar de seksuele kant en stellen ze er vragen over. Ze komen vooral met

seksualiteit in aanraking via internet en sociale media, maar ook bijvoorbeeld via reclames^{6,8}. Ze willen vaak weten in hoeverre het klopt wat ze over het onderwerp tegenkomen. Ze vinden het in eerste instantie spannend om erover te praten, maar uiteindelijk juist leuk en interessant. Dit is in lijn met eerdere onderzoeken van Rutgers⁹. De leerlingen gaan nog vrij onbevangen met het thema om. Ze verschillen onderling sterk in hun kennis over en ervaring met relaties en seksualiteit. Dit hangt onder andere af van hun eigen ontwikkelingsniveau, maar ook van hun religieuze en culturele achtergrond.

Veilige en open sfeer

Leerkrachten vinden een veilige en open sfeer in de klas een basisvoorwaarde bij lessen over relaties en seksualiteit. Ook het pedagogisch klimaat op de school beïnvloedt volgens hen sterk hoe er op school gesproken wordt over het thema. Leerkrachten geven aan dat het belangrijk is om echt in gesprek te gaan met leerlingen en dat een vertrouwensband daar essentieel voor is. Ook de vaardigheid van een leerkracht om een gevoelig onderwerp als seksualiteit bespreekbaar te maken en goed om te kunnen gaan met individuele verschillen tussen leerlingen is van belang.

“De kinderen zijn vaak eerst lacherig, maar als je er zelf gewoon over praat, komt er op een gegeven moment wel openheid.”
(leerkracht)

Behoeftte aan informatie en middelen

Uit de gesprekken blijkt dat leerkrachten voldoende tijd en ruimte ervaren om met leerlingen in gesprek te gaan over het onderwerp. Ze kunnen ondersteuning gebruiken in de vorm van informatie over actuele onderwerpen als aanvulling op bestaande lesmethoden. Financiële beperkingen worden niet zozeer genoemd. Leerkrachten zien er wel het nut van in om met extra geld materialen of interventies aan te schaffen.

3. Aanbod interventies

Erkende interventies

Er zijn op dit moment (half november 2019) 8 erkende interventies beschikbaar voor het primair onderwijs (zie tabel 1), waarvan er 2 gericht zijn op de (aankomende) leerkracht. Kriebels in je buik, Kriebels in je buik SO, SchoolsOUT en Veiligwijs zijn lespakketten die zijn in te zetten als doorlopende leerlijn. Girls' Choice is een bordspel. Het Vlaggensysteem kan ingezet worden om seksueel grensoverschrijdend gedrag te signaleren. SchoolsOUT richt zich vooral op seksuele diversiteit¹. De Educatieve Escaperoom 'Het stopt bij jou' richt zich vooral op online weerbaarheid. Veiligwijs is geschikt voor openbaar en

identiteitsgebonden (onder andere christelijk) onderwijs. Kriebels in je buik maakt verschillen in religie wel bespreekbaar, maar past volgens de ontwikkelaars niet bij de levensvisie van streng christelijke of islamitische scholen.

Gebruik van het erkende aanbod

Vier bezochte scholen gebruiken een of meer erkende interventies: 2 scholen Kriebels in je buik, 1 school de Educatieve Escaperoom en 3 het Vlaggensysteem. De meeste bezochte scholen gebruiken andere, niet-erkende interventies (zie hoofdstuk 2). Uit de gesprekken bleek dat een deel van de leerkrachten niet bekend is met het

Tabel 1: Erkende interventies voor het primair onderwijs

Interventie	Doelgroep	Thema
Kriebels in je buik ¹	Groep 1-8	Brede seksuele en relationele vorming
Kriebels in je buik SO ²	Speciaal onderwijs (4-12 jaar)	Brede seksuele en relationele vorming
Veiligwijs ²	Groep 1-8 (openbaar en identiteitsgebonden)	Brede seksuele en relationele vorming
SchoolsOUT ¹	Groep 1-8	Seksuele diversiteit
Girls' Choice ¹	Bovenbouw meisjes	Seksuele weerbaarheid
Educatieve Escaperoom 'Het stopt bij jou' ²	Groep 8	Risico's van sexting
Juf, doet u ook aan seks? ¹	Aankomende leerkrachten (pabo)	Kinderen begeleiden bij seksuele en relationele ontwikkeling
Vlaggensysteem ¹	Leerkrachten	Seksueel grensoverschrijdend gedrag beoordelen, bespreekbaar maken en gepast reageren

¹ Interventie erkend op niveau Goed onderbouwd

² Interventie erkend op niveau Goed beschreven

bestaan van erkend lesaanbod op dit thema. Verder geven deze scholen aan dat ze het onderwerp evengoed bespreekbaar maken en daar niet altijd een methode voor nodig hebben. Leerkrachten hebben wel behoefte aan een overzicht van het beschikbare aanbod. Voor één van de scholen was dit zelfs een belangrijke aanleiding om deel te nemen aan deze inventarisatie.

Inzet via sociaal-emotionele ontwikkeling

Scholen besteden ook aandacht aan seksuele en relationele vorming via interventies die inzetten op sociaal-emotionele ontwikkeling. Erkende interventies die de bezochte scholen bijvoorbeeld inzetten zijn Kanjertraining, Leefstijl en Kwink.

4. Conclusies

In deze inventarisatie is bij elkaar gebracht wat scholen in het primair onderwijs al doen aan seksuele en relationele vorming en welke behoeften ze hebben om dit verder te versterken. Hieronder volgen de belangrijkste conclusies en geven we suggesties voor het vervolg van het stimuleringsprogramma 'Seksuele en relationele vorming via het onderwijs'². In tabel 2 staan overeenkomsten en verschillen tussen primair onderwijs en voortgezet (speciaal) onderwijs/middelbaar beroepsonderwijs.

Start zo vroeg mogelijk vanuit doorlopende leerlijn

Leerkrachten vinden het belangrijk om leerlingen al vroeg informatie te geven over seksuele en relationele vorming. Deze informatie kan dan meegroeien met de leeftijdsfase van de leerlingen. Zo kan het thema al in groep 1 bespreekbaar worden gemaakt naar aanleiding van situaties die kinderen zelf meemaken, zoals de geboorte van een

broertje of zusje. Daarnaast willen leerkrachten de leerlingen goed voorbereiden op het voortgezet onderwijs, met het oog op de snelle lichamelijke en seksuele ontwikkeling die leerlingen daar als puber doormaken. Leerkrachten vinden de overgang van het primair onderwijs naar het voortgezet onderwijs daarom groot. Seksuele en relationele vorming borgen in het schoolbeleid helpt om er gedurende de hele schooltijd aandacht aan te besteden. Een methode met een doorlopende leerlijn helpt om het onderwerp een goede plek te geven in de lessen.

Stimuleer deskundigheid leerkrachten

Seksuele en relationele vorming in het primair onderwijs staat of valt met de openheid en betrokkenheid van de leerkrachten. Het is belangrijk dat ze goed inspelen op actuele situaties. Bovendien hebben leerkrachten te maken met grote individuele verschillen tussen leerlingen in hun

kennis over en ervaring met relaties en seksualiteit. Dat alles vraagt om goede gespreksvaardigheden en voldoende kennis, bijvoorbeeld over online weerbaarheid. Niet alle leerkrachten voelen zich even comfortabel om relaties en seksualiteit te bespreken. Dit kan worden verbeterd door het gesprek tussen leerkrachten in het team te stimuleren, via bijscholing en training of via de opleiding van aankomende leerkrachten. Leerkrachten die zich minder vrij voelen om het thema bespreekbaar te maken, kunnen extra houvast hebben aan een lesmethode met een doorlopende leerlijn.

Vergroot bekendheid erkend aanbod

Voor het primair onderwijs zijn 4 erkende doorlopende leerlijnen en 4 erkende interventies op specifieke thema's beschikbaar (half november 2019). Deze worden door enkele scholen gebruikt. De meeste bezochte scholen gebruiken andere, niet-erkende interventies. Op veel scholen is (nog) niet bekend welke erkende interventies er beschikbaar zijn. Het vergroten van de bekendheid en de vindbaarheid van erkend aanbod kan daarom handig zijn. Dit kan via Gezondeschool.nl, waar onder andere een overzicht staat van erkende interventies. Daarnaast is het

wenselijk om voor alle typen primair onderwijs voldoende (erkend) aanbod te hebben, vooral in de vorm van een doorlopende leerlijn. Als het gewenst is om het erkende aanbod uit te breiden, dan kan dit door al bestaande interventies door te ontwikkelen tot erkende interventies. Uit de gesprekken met leerkrachten komt ook een duidelijke wens naar voren om het aanbod voor specifieke thema's uit te breiden, zoals mediawijsheid in relatie tot seksualiteit (onder andere online weerbaarheid) en loverboys.

Zorg voor goede samenwerking school – ouders

School en ouders willen elkaar meer versterken bij seksuele en relationele vorming. Ouders kunnen al vanuit de gebruikte lesmethode actiever worden betrokken bij dit thema op school. Dat kan bijvoorbeeld door een onderdeel in het lespakket op te nemen waarbij leerlingen in gesprek gaan met ouders. Daarnaast is het belangrijk dat de school ouders door het jaar heen blijft informeren over wanneer en hoe ze aandacht aan het thema besteden. Ouders hebben hierbij de voorkeur voor informatiebrieven als communicatiemiddel.

Tabel 2: Overeenkomsten en verschillen po ten opzichte van v(s)o en mbo

Overeenkomsten	Verschillen
• Thema leeft ook bij het po • Veilige en open sfeer is essentieel • Deskundige leerkrachten zijn belangrijk	• Leerlingen in het po zijn nog relatief onbevangen • Sterkere vertrouwensband leerkracht - leerling • Meer vrije ruimte om het thema in te vullen • Rol van (en contact met) de ouders is groter

Werkwijze en verantwoording

De scholen in het primair onderwijs zijn geworven via het panel en de website Gezondeschool.nl, via de PO-Raad en via het interne netwerk van collega's. In hoofdstuk 3 is alleen het aanbod van erkende interventies in de interventiedatabase van het RIVM (via Loketgezondleven.nl en Gezondeschool.nl) beschreven. Het aanbod van erkende interventies uit andere databases (zoals van Movisie en Vilans), niet-erkende interventies en activiteiten is buiten beschouwing gelaten, evenals de lesmethoden die uitgeverijen aanbieden rondom seksuele en relationele vorming¹. Voor de literatuurinventarisatie hebben we de voor het primair onderwijs relevante leden van de begeleidingsgroep (PO-Raad, Rutgers en Stichting School & Veiligheid)

gevraagd om aanvullende publicaties. Dit betreft eerder uitgevoerde onderzoeken naar ervaringen en behoeften bij seksuele en relationele vorming in het primair onderwijs.

In verband met de korte doorlooptijd voor de voorbereiding, de uitvoering en het eindproduct (oktober-november 2019) van deze inventarisatie zijn we pragmatisch te werk gegaan. We hebben gewerkt met een kleine en niet-representatieve selectie van scholen en ouders. Daardoor kunnen we geen representatief beeld schetsen van de ervaringen en behoeften voor afzonderlijke onderwijstypen (regulier, speciaal, christelijk en reformatorisch onderwijs).

Referenties

1. RIVM. *Seksuele en relationele vorming in het onderwijs. Een inventarisatie van behoeften, ervaringen en aanbod*. RIVM: Bilthoven, 2019.
2. Kwink. *Stimuleringsprogramma seksuele en relationele vorming. Collectieve preventie van onbedoelde (tiener) zwangerschappen via het onderwijs*. Kwink: Den Haag, 2019.
3. Seksuelevorming.nl. *Kerndoelen onderwijs*. <https://www.seksuelevorming.nl/visie-en-beleid/overheidsbeleid-en-regelgeving/kerndoelen>. Bekeken november 2019.
4. Onderwijsinspectie. *Omgaan met seksualiteit en seksuele diversiteit op scholen*. Inspectie van het onderwijs: Utrecht, 2016.
5. Rutgers. *De Kindertelefoon en Universiteit Utrecht. Kinderen vragen over seksualiteit. Een onderzoek in opdracht van Rutgers naar de aard van vragen die kinderen stellen aan De Kindertelefoon*. Rutgers: Utrecht, 2018.
6. Rutgers en NOS Jeugdjournaal. *Resultaten onderzoek Rutgers i.s.m. het NOS Jeugdjournaal (Samenvatting). Hoe vaak worden kinderen van 9-12 jaar op internet geconfronteerd met seksueel getinte beelden?* Rutgers: Utrecht, 2017.
7. Rutgers. *Implementatieonderzoek lespakketten Relaties & Seksualiteit en Lekker in je vel*. Rutgers: Utrecht, 2011.
8. Rutgers. *Online informatie over relaties en seksualiteit. Een behoefteonderzoek onder kinderen van 9-12 jaar*. Rutgers: Utrecht, 2019.
9. Rutgers. *Procesevaluatie Kriebels in je buik. Hoe wordt het lespakket gebruikt en gewaardeerd op scholen in achterstandswijken?* Rutgers: Utrecht, 2017.

Auteurs:

Susan Meijer, Lise Albers, Annerike Gorter, Ilse Storm

Dit is een uitgave van:

**Rijksinstituut voor Volksgezondheid
en Milieu**

Postbus 1 | 3720 BA Bilthoven
www.rivm.nl

november 2019

De zorg voor morgen begint vandaag